

Ε.Κ.Ε. Επ. Κοιν. Επ., Gr. R. 50, I., 1983

Σχέδιο για μία επιστημολογία της Ψυχανάλυσεως!

Θανάσης Τζαβάρας *

«Αυτός ο χώρος μου φαίνεται σάν μαγικός, μεταξύ σκέψης και αναπνοής».

Η Ψυχανάλυση βρίσκεται, πάνω από τρία τέταρτα του αιώνα μετά την πολιτογράφηση της, στην παράδοση θέση ν' αναρωτιέται ουσιαστικά για τη φύση της και νά χρειάζεται νά δικαιώνει την παρουσία της, καλή ώρα, σέ μία συζήτηση για τη διεπιστημονικότητα.

Ας ασχοληθούμε για λίγο με αυτή την τελευταία (ανάγκη) δικαιώσεως. Από την άρχη της εμφανίσεως της θεωρίας του Φρόντ, στους ιατρικούς κύκλους πρωταρχικά και μεταγενέστερα στόν ευρύτερο κύκλο των επιστημών του ανθρώπου, ή κυρίαρχη κριτική αφορά τή μη «επιστημονικότητα» της ψυχανάλυσεως, κριτική πού πολλές φορές βρέθηκε νά συμβαδίζει αρμονικά μέ ήθικης φύσεως κατακρίσεις της. Θά δοῦμε, πιό κάτω, πώς ο ίδιος ο Φρόντ αντιμετώπισε τό ὅλο θέμα* εἶναι ὅμως χρήσιμο νά λεχθεῖ, πώς ἀκόμα καί μετά τίς πρόσφατες ἐξελίξεις τῆς ἐπιστημολογίας καί τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν, ἡ μη «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχανάλυσεως ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ τή μο-

* ψυχίατρος - ψυχαναλύτης, Φιλοσοφική Σχολή Α. Π. Θεσσαλονίκης.

1. Πρόκειται για τό κείμενο τῆς εἰσηγήσεως στό σεμινάριο διεπιστημονικότητας στίς 10-3-1981, ἐμπλουτισμένο μέ στοιχεῖα τῆς συζητήσεως καί μέ βιβλιογραφία, συνήθως ὑπό μορφή σημειώσεων. Ἡ ἐπισκευή αὐτῆς τῆς συζητήσεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς πολλές πρόσφατες δημοσιεύσεις. Ἀναφέρομαι ἰδιαίτερως στό βιβλίο τοῦ P.-L. Assoun, *Introduction à l'épistémologie Freudienne*, Payot, Paris, 1981, στό ἄρθρο τοῦ D. Dunchan, «A Thought of the Nature of Psychoanalytic Theory», *Int. J. Psycho-Anal.*, 1981, 62, 339-349 καί στό «Freud et la Science» Table Ronde, *L'âne*, 1982, 5, 6-9. A. Bourignon, «Quelques problèmes épistémologiques posés dans le champ de la psychanalyse freudienne», *Psychanalyse à l'Université*, 1981, 6(23), 381-414. Ὁ ὅρος «ἐπιστημολογία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ (κυρίως) κατά τή γαλλική ἀποδοχή του: Λόγος περί τῆν ἐπιστήμην καί ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

2. Αὐτή ἡ παρατήρηση ἑνός προσώπου κατά τή διάρκεια μιᾶς ψυχαναλυτικῆς σχέσεως εἰκονογραφεῖ πιστά τήν ἀπορία: Τί εἶναι ἡ Ψυχανάλυση καί τί συμβαίνει στήν Ψυχανάλυση; Σέ μεταγενέστερη συζήτηση, ἡ φίλη Μ. Β., συσχετίζει αὐτή τήν ἀπορία μέ τίς σκέψεις τοῦ E. Wittenstein περί «μυστικοῦ στοιχείου» (das Mystische): 6.44: Τό μυστικό στοιχείο δέν εἶναι πῶς εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλά πῶς εἶναι. 6.45: Τό μυστικό στοιχείο εἶναι τό αἶσθημα τοῦ κόσμου ὡς περιορισμένου συνόλου. 6.522: Χωρίς ἄλλο, ὑπάρχει αὐτό πού δέν λέγεται μέ λόγια. Αὐτό δέχεται, εἶναι τό μυστικό στοιχείο (ἀπό τό *Tractatus Logico-philosophicus*, Ἑλληνική ἐκδόση, Πατάκης, 1978). Τό ἀφῆνν ἔστι, γιά συζήτηση...

νολεκτική καταδίκη και την αιτία αποκλεισμού της από τον «επιστημονικό» χώρο. Έγκυρα ονόματα, όπως ο Porrer και ο Kuhn, προσετέθησαν τις τελευταίες δεκαετίες στη χορεία των θετικιστών, νεοθετικιστών, εμπειριοκρατών και άλλων, για να καταδικάσουν τη μέθοδο και τη θεωρία της ψυχανάλυσης και να συντονιστούν με τα πολλά δίκαια ή φανταστικά που της καταμαρτυρούν οι επαγγελματίες της (ψυχικής) υγείας σχετικά με την πρακτική της.³

Επομένως, ή α priori αποδοχή κριτηρίου «επιστημονικότητας» θά έκανε άτοπη αυτή την εισήγηση, και, αντί για δικαίωση, ή παρουσία αυτή της ψυχαναλυτικής προβληματικής σε ένα διεπιστημονικό σεμινάριο θά λειτουργούσε σαν δικαιολογία.

Αυτό λοιπόν που θά υποστηρίξω στη συνέχεια είναι ότι ή ψυχανάλυση έχει μία καθ' έαυτο επιστημολογική υπόσταση, και με αυτή την έννοια μπορεί να συμβάλει σε μία διεπιστημονική προβληματική.

— Είπα στην αρχή πώς ή ψυχανάλυση βρίσκεται στην παράδοση θέσης ν' αναρωτιέται ακόμα και σήμερα για τό χαρακτήρα της. Μιά τέτοια αίσθηση του παράδοξου δεν μπορεί να προέρχεται από την πεποίθηση για την ύπαρξη μιας και άδιαιρέτου ψυχανάλυσης, δηλαδή ενός «δόγματος» και όχι μιας θεωρίας, στην πλήρη αποδοχή αυτού του όρου.⁴ Άλλωστε, μόνο ή κατανόηση των εξελίξεων στη σκέψη του Φρόντ, και κατά συνέπεια στη θεωρία του, μπορεί να στοιχειοθετήσει την επιστημολογική υπόσταση της ψυχανάλυσης. Μετά από αυτή την αποδοχή, μπορεί να γίνει κατανοητός και ο τίτλος της εισήγησής μου: *Σχέδιο για μία επιστημολογία της Ψυχανάλυσης*.

— «Σχέδιο ή σχεδιάγραμμα μιας επιστημονικής ψυχολογίας» ή «ψυχολογία για νευρολόγους» ήταν ο (πρόσκαιρος αλλά και τελικός) τίτλος ενός δοκιμίου, που έγραψε ο Φρόντ τό 1895, σαν την πρώτη του προσπάθεια να παρουσιάσει, υπό μορφήν μοντέλου, τις πρώτες θεωρητικές υποθέσεις και κλινικές πα-

3. 'Υπάρχει ένα είδος «είρωνείας της ιστορίας» σε αυτής της φύσεως τίς κριτικές. 'Όταν ο H. J. Eysenck αναρωτιέται «Τί δεν πάει καλά με την Ψυχανάλυση» και λέει «ή απάντηση είναι άλλη: ή Ψυχανάλυση δεν είναι επιστημονική (unscientific)», στο *Uses and Abuses of Psychology*, 1953, Penguin), έθελουφλεί με προστά τις ανάλογες κριτικές, που άπευθύνονται στο σύνολο της Ψυχολογίας και νεν γένει στις έπιστημες του ανθρώπου που άπλοποιεί τά έπιστημολογικά προβλήματα που άκόμη σήμερα περιμένουν απάντηση για όλους αυτούς τούς τομείς (βλέπε και P. Greco, «Epi-stémologie de la Psychologie», p. 927-991, in *Logique et Connaissance Scientifique*, sous la direction de J. Piaget, Pléiade). Άλλωστε, ή ταυτότητα των έπιστημών της Ψυχολογίας παραμένει άσαφής, όπως πολύ σωστά τό υπογραμμίζει στην άνασκόπηση του ό C. G. Mueller, «Some Origins of Psychology as Science», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 9-29.

Τέλος, δεν πρόκειται ν' άσχοληθώ με σε αυτή την εισήγηση με τό πρόβλημα του όρισμού της «επιστημονικότητας» ή της 'Επιστήμης, γιατί άλλοι ειδικότεροι άσχολούνται σε αυτόν τόν τόμο.

4. 'Η χρησιμοποίηση έδω της έκφράσεως «δόγμα» παραπέμπει στις ιδεολογικές χρησιμοπο-ήσεις και μεταμορφώσεις της Ψυχανάλυσης. Σχηματικά, μπορούμε να παραδεχτούμε τρεις πηγές παραγωγής μιας τέτοιας «ιδεολογοποίησης» α) 'Ενδο-ψυχαναλυτική, με κύρια πηγή τούς όργανωμένους σε έταιρείες π.χ. ψυχαναλυτές (βλέπε π.χ. F. Roustaing, *Un Destin si Funeste*, Minuit, 1976), β) Κοινωνική, ή άλλως σχέσεις ψυχανάλυσης-κοινωνίας, όπου ή Ψυχανάλυση προβάλλεται και βιώνεται σαν «εφικτή» ιδεολογία της κοινωνίας (βλέπε π.χ. R. Castel, *Le Psychanalyse*, Maspero, 1973), γ) 'Αντι-ψυχαναλυτική, πηγή που, από αντίθεση με την ψυχανάλυση, την εγκαθιστά σαν ιδεολογία (βλέπε εϊς τά καθ' ήμās, τό εκ καρτσιών best-seller: Λούτβιχ, *Ή Φρόντ χωρίς μίσκα*, σε πολλαπλές κλεψίτυπες εκδόσεις).

πατηρήσεις του νέου «κλάδου» της ψυχανάλυσεως. 'Η επιστημολογική του πρόθεση περιγράφεται σαφώς:

«Σέ αυτό τό Σχέδιο προσπαθήσαμε νά εἰσαγάγουμε τήν ψυχολογία εἰς τό πλαίσιο τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, δηλαδή νά ἀναπαραστήσουμε τίς ψυχικές διεργασίες ὡς καταστάσεις (états) ποσοτικά καθοριζόμενες καί ὡς διακριτά στοιχεῖα τῆς ὕλης, καί αὐτό, μέ τόν σκοπό νά τίς καταστήσουμε προφανείς καί ἀδιαφιλονίκητες» (σ. 315 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως).

Τό δοκίμιο αὐτό ὁ Φρόντ τό ἔστειλε στόν Fliess γιά κριτική, ἀλλά, θεωρώντας αὐτή τήν προσπάθεια ἀτελή καί πρόωρη, δέν τό δημοσίευσε ποτέ.⁵

— Τό 1981, ἡ πρόθεση νά καθορισθεῖ ἕνα ἐπιστημολογικό πλαίσιο γιά τήν Ψυχανάλυση παραμένει ἀπό τήν ἀποψη τῶν κινήτρων ἡ ἴδια μέ τήν ἀρχική (καί τίς μεταγενέστερες) προσπάθεια τοῦ Φρόντ τό 1895, μέ τή μόνη οὐσιαστική διαφορά ὅτι τό ὅποιο καινούργιο «σχέδιο» θά πρέπει νά συμπεριλαμβάνει, ἐκτός ἀπό τό συνολικό ἔργο τοῦ Φρόντ, τό ἔργο τῶν φροϋδιστῶν, καθώς καί τόν κριτικό λόγο γύρω ἀπό τήν ψυχανάλυση. Εἶναι περιττό, ἐπὶ τοῦ παρόντος, νά ὑπογραμμίσουμε τήν ἀνάγκη τῆς «συμμετοχῆς» ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων σέ αὐτό τό «σχέδιο». Εἶναι τό ἀντικείμενο τοῦ δευτέρου μέρους αὐτῆς τῆς ἐργασίας.⁶

— Σάν προοίμιο ὅμως γιά κάθε «σχέδιο», ὅπως καθορίζεται πιό πάνω, θεωρεῖται ἀναγκαῖο νά περιγραφεῖ, ἔστω καί σχηματικά, τό «γένος» καί τό «εἶδος» τῆς ψυχανάλυσεως ἢ, καλύτερα, νά καθοριστεῖ ὁ *χώρος* καί τό *ἀντικείμενό* της. Σέ αὐτό τό σημεῖο, θεωρῶ ἰδιαίτέρως βοηθητικά τά κριτήρια πού προτείνει ἡ «ἱστορική ἐπιστημολογία» τοῦ G. Bachelard, γιά τή γένεση καί αὐτονόμηση ἑνός «κλάδου»: Παραγωγή ἐπιστημολογικῆς τομῆς μέ τήν ἀποδέσμευση τοῦ «κλάδου» ἀπό τήν ἰδεολογική του προϊστορία, στήν περίπτωσή μας, τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν, ἐπαναθεσμοποίηση, μετά ἀπό ἐπαναδόμηση, ἐννοιῶν καί, τέλος, προτάσεις γιά τήν ἐπίλυση τῶν μεζόνων ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων κάθε θεωρίας ψυχισμοῦ.⁷ Μποροῦμε νά θεωρήσουμε, λοιπόν, πῶς ἡ Ψυχανά-

5. Τελικά, τό κείμενο αὐτό δημοσιεύτηκε τό 1950, ἑντεκα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Φρόντ, καί περιλαμβάνεται στόν 1ο τόμο τῆς *Standard Edition*, p. 295-387 (ἀγγλικά), ἢ στόν τόμο *Naisance de Psychanalyse*, PUF, p. 307-396 (γαλλικά). Ἐκτοτε, τό κείμενο αὐτό προβληματίζει ἰδιαίτε-
 ρως τοὺς θεωρητικούς τῆς Ψυχανάλυσεως. Παρ' ὅλο ὅτι πολλές ἀπό τίς ἰδέες πού ὑπάρχουν στό «Σχέδιο» συμπεριλαμβάνονται αὐτοῖσιες σέ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ Φρόντ, ὅπως στήν «Ἐπιστήμη τῶν Ὀνειρῶν» (1900), τό σύνολο τῆς ἐπιστημολογικῆς του προβληματικῆς ἔμεινε ἄγνωστο καί στοὺς μαθητές του καί στοὺς ἐπικριτές του. Μιά ὁλόκληρη, ἄλλωστε, θεώρηση τοῦ φροϋδικοῦ ἔργου θεωρεῖ αὐτή τήν πρώτη προσπάθεια, ἢ καί ἀκόμη αὐτή τήν πρώτη ἐποχὴ τοῦ ἔργου ἑνός Φρόντ νευρολόγου-«ἐπιστήμονα», σάν τή μόνη «ἐπιστημονική» ἔκφραση τῆς Ψυχανάλυσεως (βλέπε, π.χ., U. Levin, *Freud's Early Psychology of the Neuroses. A Historical Perspective*, University of Pittsburgh Press, 1978).

6. Σχετικά μέ αὐτή τήν ἀνάγκη ἑνός καινούργιου, ἔστω καί «πρόσκαιρου» σχεδίου ἐπιστημολογικῆς τοποθέτησης τῆς Ψυχανάλυσεως, παραπέμω καί πάλι στίς δύο πρῶτες ἀναφορές τῆς σημειώσεως I, καί κυρίως στήν εἰσαγωγή τοῦ P.-L. Assoun (σ. 15-37).

7. Ἐκτός ἀπό τόν P.-L. Assoun (πιό πάνω), ἀναφέρομαι στήν παρουσίαση τοῦ D. Lecourt, *L'Épistémologie Historique de Gaston Bachelard*, 1972, J. Vrin, Paris, καί φυσικά στόν G. Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique*, 1938 (1975), J. Vrin, Paris. Νά σημειωθεῖ ἰδιαίτερος ὁ ὑπό-
 τίτλος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: *Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*. Εἶναι γεγο-
 νός πῶς ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Bachelard γιά νά «δικαιωθεῖ» ἡ Ψυχανάλυση

λυση απαντάει θετικά στά κριτήρια αυτά, και έτσι νομιμοποιείται σάν «κλάδος» ιδιαίτερος. Νά θυμήσω μονολεκτικά σέ τί συνίστανται αὐτές οἱ θετικές ἀπαντήσεις. Ἡ ἐπιστημολογική τομὴ ἐκφράζεται κυρίως μέ τὴν ἀποδέσμευση τῆς ψυχανalyτικῆς θεωρίας ἀπὸ τὸ προγενέστερο ἰδεολογικὸ δίπολο «σώμα-ψυχὴ». Αὐτὴ ἡ ἀποδέσμευση ὀδηγεῖ στὴ δυνατότητα δομηθεῖς μιάς θεωρίας τοῦ ψυχισμοῦ, πού, μέσα ἀπὸ τὴν σωματοψυχική ἐνότητα, ἐκφράζει τὴν ἰσοτιμία τῶν διαφόρων δομικῶν στοιχείων τοῦ Ἀνθρώπου. Μὲ τὴ θέσπιση ὅμως αὐτῆς τῆς ἐνότητας, προτείνονται καὶ ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις στά ἐπιστημολογικὰ ἐμπόδια κάθε θεωρίας ψυχισμοῦ: τὴν *ψυχὴ* καὶ τὴ *συνείδηση*. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐπιτυγχάνεται μέ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ἐννοίας «συνείδηση», σάν τὸν συνειδητὸ πόλο τοῦ ψυχισμοῦ, μιά καὶ ἄλλος εἶναι ὁ ἀσυνειδητὸς πόλος. Ἡ ψυχανάλυση, προτείνοντας δυναμικὲς καὶ διαλεκτικὲς σχέσεις μεταξύ αὐτῶν τῶν πόλων, εἶναι σέ θέση νά περιγράψει καὶ νά ἐξηγήσει μεγάλο ἀριθμὸ προβλημάτων πού τίθενται σέ κάθε ψυχολογία. Τέλος, ἡ μεγάλη σημασία, πού ἔχει στὴ φροϋδική θεωρία τὸ ἀσυνειδητό, ἐπιτρέπει τὴ μονολεκτική κατονομασία τῆς Ψυχανάλυσεως σάν «ἐπιστήμη» τοῦ Ἀσυνειδητοῦ.⁸ Αὐτὴ λοιπὸν ἡ «ἐπιστήμη» συνδέει στενά τὴ λειτουργία τῆς θεωρίας μέ τὴν πρακτική της, ἔτσι ὥστε νά μὴν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ (τουλάχιστον πρωτογενῶς) ἡ ψυχανάλυση χωρὶς τὴ συνεχή καὶ ἀμφοτεροβαρὴ διεϊσδυτική πρακτικὴς καὶ θεωρίας. Ἡ μεθοδολογία τῆς πρακτικῆς, μέσα ἀπὸ τὸ χειρισμὸ τῆς μεταβίβασης-ἀντιμεταβίβασης, ἐκφράζεται ἐξειδικευμένα μέ τὴν *ἐρμηνεία*, ἡ ὁποία μέ τὴν σειρά της τροφοδοτεῖται καὶ τροφοδοτεῖ τὴ θεωρία. Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, τὸ θεωρητικό, ὁ Φρόυντ καθόρισε μιά βασικὴ μεθοδολογικὴ ἀπαίτηση: τὴν πλήρη *μεταψυχολογικὴ* περιγραφή κάθε ψυχανalyτικῆς ἐννοίας, δηλαδὴ τὴ σύνθεση καὶ τῶν τριῶν ἀπόψεων: τῆς *δυναμικῆς*, τῆς *οἰκονομικῆς* καὶ τῆς *τοπικῆς*.

Ἡ μεταψυχολογικὴ διάσταση καθορίζει τὴ μεθοδολογικὴ αὐτονομία τῆς ψυχανάλυσεως καὶ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ δυναμικὴ τῆς ἐκφραση, δεδομένου ὅτι ἐπιτρέπει τὴ συνεχή μετατροπὴ της σάν θεωρίας, μέ τὴν ἐνσωμάτωση νέων δεδομένων τῆς κλινικῆς (ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς) παρατηρήσεως, καθὼς καὶ στοιχείων ἀπὸ ἄλλες «εἰδικότητες».⁹

8. Δὲν μοὶ διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι ὁ διασμός ψυχῆ-σώμα μπορεῖ νά μετατίθεται ἀπλὸς πρὸς τὸ δίπολο συνείδηση-ἀσυνειδητό. Μποροῦμε νά δοῦμε τὴν προσπάθεια τοῦ Φρόυντ νά συμπληρώσει τὴν πρώτη του τοπικὴ θεωρία μέ τὴ δεύτερη, σάν ἐκφραση ἀποσβέσεως «κάθε» διχοτόμησης τοῦ ψυχισμοῦ, σάν συνέπεια τῆς θεωρίας. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτό, στὴν ἴδια κατεύθυνση μποροῦμε νά ἀναζητήσουμε τὴ γεγνητὴ μονοπολικότητα στὴν ὀνομαζόμενη «Ego Psychology», ἀμερικανικὴ μετεξέλιξη τοῦ φροϋδισμοῦ, καὶ τὴν παλινδρομικὴ ψυχοσωματικὴ ψευδοἐνότητα στὸ ἔργο τοῦ Alexander. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ λακανικὴ «ἐπιστροφή στὸν Φρόυντ», παρὰ πέμπτο στὴν ἐργασία τοῦ Μ. Μακρίδη μέ τὸν ἐγλωττιστὸ τίτλο: *Ἡ Ψυχανάλυση τοῦ διαχέμενου ὑποκαμένου*, Ἐρασμός, 1977.

9. Ὅπως καὶ ἀλλοῦ ὑπογράμμισα (*Προλεγόμενα στὴν Ψυχανalyτικὴ προσέγγιση τῆς προβλημα-*

— Προτοῦ ὅμως προτείνουμε τοὺς ὁρους πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωροῦμε τὴν ψυχανάλυση «*κλάδο*» μὲ αὐτόνομη ἐπιστημολογικὴ ὑπόσταση, ἄς θυμηθοῦμε (πάλι) τὸ ρόλο πού ἐπαιξε ἡ ψυχαναλυτικὴ «*πρόταση*» τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε (καὶ μεταγενέστερα). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο μπορούμε νά παραθέσουμε τὴ γνώμη τοῦ G. Canguilhem:¹⁰ «Ὁ Φρόνυτ συνέκρινε τὸ σκάνδαλο, πού προξένησαν οἱ πρῶτες παρουσιάσεις τῆς θεωρίας τῆς ψυχανάλυσεως, μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀντιδράσεις πού εἶχαν προκαλέσει τὸν 17ο αἰῶνα ἡ Κοσμολογία τοῦ Γαλιλαίου καὶ τὸν 19ο αἰῶνα ἡ Βιολογία τοῦ Δαρβίνου. Καὶ ὅντως, καὶ στὶς τρεῖς αὐτές περιπτώσεις, ὁ ἄνθρωπος βρέθηκε διαδοχικὰ ἀποστερημένος ἀπὸ τρεῖς βολικὲς ψευδαισθήσεις: τὴν ψευδαίσθησιν τῆς συμπτώσεώς του μὲ τὸ κέντρο τοῦ Κόσμου, τὴν ψευδαίσθησιν τῆς μοναδικότητάς του γενεαλογικοῦ του δένδρου καὶ τὴν ψευδαίσθησιν τῆς δυνατότητας νά ἔχει πρόσβαση σὲ μιὰ ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του». Μὲ ἄλλα λόγια, μπορούμε νά δεχτοῦμε πὼς ἡ ψυχανάλυση ἀνακίνησε καὶ κλόνισε τὴ βολικὴ θέσιν τοῦ *νοήματος* καὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶχε παραχθεῖ ἀπὸ τὶς προηγούμενές της κοσμοθεωρίες.¹¹ Βεβαίως, δύο ἄμεσα ἐρωτηματικά γεννῶνται ἐδῶ: εἶναι ἡ ψυχανάλυση ἡ *πρώτη* πού εἶχε τέτοια δράση; Εἶναι ἡ ψυχανάλυση μιὰ *κοσμοθεωρία*;

Γιὰ τὴν πρώτη ἐρώτηση, φυσικά, ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ, ἀλλὰ προφανῶς ὁ πρωταγωνιστικὸς ρόλος τῆς ψυχανάλυσεως θὰ πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν πρότασις μιᾶς πρακτικῆς (τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας) καὶ στὶς εὐρύτερες διασυνδέσεις της μὲ τὴν ἱατρικὴ καὶ τὶς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως. Γιὰ τὴ

τικῆς ἀτόμου-ομάδας. Σύνγχρονα Θέματα, 1982, 79-81), ἡ συγγένεια τῶν ὁρῶν «μεταψυχολογία» καὶ «μεταφυσικὴ» δέν εἶναι καθόλου τυχαία. Γιὰ τὸν Φρόνυτ, ἡ «μεταψυχολογία» συνιστοῦται στὶς ἐπιστημονικὲς ἀπόπειρες γιὰ ἀνασκευὴ τῶν κατασκευασμάτων τῆς «μεταφυσικῆς». Ἡ «μεταψυχολογικὴ» διάστασις (καὶ ἀπαίτησις) δέν συναντᾷ τὴν ὁμοθυμία τῶν σύγχρονων ψυχαναλυτῶν. Αὐτὸ εἶναι κατανοητὸ ἂν σκεφτεῖ κανένας τὴν τάση πού θυμίσσαμε στὴ σημείωσις 5, πού μπορεῖ καὶ ἀλλιῶς νά διαχωριστεῖ σὲ «ἐπιστημονικοὺς» καὶ «φιλοσοφικοὺς» ψυχαναλυτές. Εἶναι προφανές ὅτι γιὰ τὴν πρώτη κατηγορία ψυχαναλυτῶν, κάθε «μετά» ἔννοια δέν μπορεῖ παρά νά προέρχεται «ἐκ τοῦ πονηροῦ» (βλέπε τὴν ἐνδιαφέρουσα παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἀπόψεως in D. Duncan — πῶς πάνω — καὶ γενικότερα στὸ βιβλίο K. H. Pribram and M. M. Gill, *Freud's "project" Re-Assessed*, Basic Books, 1976).

10. G. Canguilhem, *Ideologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la vie* (J. Vrin, Paris, 1977), σελίδα 101.

11. Ἡ ἔκφρασις «Remise en cause du statut du sens» ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ συζήτηση καὶ κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς παρουσιάσεως καὶ σὲ προγενέστερη συζήτηση στὸ Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἑρευνῶν (Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1980). Δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς παρουσιάσεως νά συζητηθοῦν οἱ φιλοσοφικὲς (ἐκλεκτικὲς) συγγένειες τοῦ Φρόνυτ καὶ τῶν φροϋδιστῶν. Πρέπει νά λάβουμε ὅπως ὁδηγεῖ τὴν ὑπόψιν μας τὴ λειτουργικότητα μέσα στὸν ψυχαναλυτικὸ λόγο τοῦ «νοήματος», τῆς «ἐννοίας» καὶ κατὰ συνέπεια τῆς «ἐρμηνείας», ὅπως καὶ τὴ λειτουργικότητα τοῦ πιθανοῦ ρόλου τῆς ψυχανάλυσεως σάν νέου «διαφωτισμοῦ» ἢ ἀκόμη σάν «θεωρίας τῆς γνώσεως». Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτεταμένη καὶ ἀναφέρω πάλι μόνο τὴν εἰσαγωγὴ στὸ βιβλίο τοῦ P. L. Assoun (πῶς πάνω) ἀλλὰ μόνο στὶς ἐργασίες τοῦ ἴδιου: *Freud, la philosophie et les philosophes*, PUF, 1976 καὶ *Freud et Nietzsche*, PUF, 1980. Μία ἄλλη σκοπιά, ἀλλὰ στὴν ἴδια κατεύθυνση, ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν P. Kaufmann, «Freud: La théorie freudienne de la culture», p. 11-69, in *La Philosophie*, sous la direction de F. Chatelet, 4ος τόμος, Marabout 1979. Τέλος, ὑπάρχει στὰ ἑλληνικά ἡ ἐργασία τοῦ I. Μπούγα, «Ψυχανάλυση καὶ Φιλοσοφία. Φροϋδικὴ ἀνθρωπολογία καὶ προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου», *Φιλοσοφία*, 1980-81, 10-11, 148-191.

δεύτερη ερώτηση, ή άμεση απάντηση μπορεί νά είναι «*εὐτυχῶς - ἡ - ψυχανάλυση - δέν - εἶναι - κοσμοθεωρία*» (βλέπε καί σημείωση 4). Σαφέστερα ὅμως: «ἡ ψυχανάλυση δέν εἶναι μία *Weltanschauung*, οὔτε μία φιλοσοφία πού ἰσχυρίζεται πῶς προσφέρει τά κλειδιά τοῦ σύμπαντος. Πρυτανεύεται ἀπό ἕνα ἰδιαίτερο σκοπό, αὐτόν πού ἱστορικά καθορίζεται σάν ἀνάπτυξη τῆς ἐννοίας τοῦ *ὑποκειμένου*. Θέτει δέ αὐτή τήν ἐννοια μέ τρόπο καινούργιο, ἐπαναπροσδιορίζοντας τό ὑποκείμενο μέσα ἀπό τήν *σημαίνουσα ἐξάρτησή του*» (J. Lacan).¹²

Αὐτές οἱ διευκρινήσεις, σέ συνδυασμό μέ ὅ,τι λέχτηκε μέχρι στιγμῆς, ἐπιτρέπουν λοιπόν νά δεχτοῦμε τήν αὐτόνομη ἐπιστημολογική ταυτότητα τῆς ψυχανάλυσεως. Εἶδαμε πῶς ἀποσπάστηκε ἀπό τίς προηγούμενες ψυχολογικές θεωρίες, ποιά εἶναι τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τῆς, καθώς καί οἱ στοχεύσεις τῆς. Αὐτό πού μένει νά ξεκαθαριστεῖ εἶναι ἡ πραγματική ὑπόσταση, τῆς *sui generis* διαδικασίας, πού, μέσα ἀπό τήν ἰδιότυπη σχέση θεωρίας-πράξης, ὀρίζει σήμερα, ὅπως καί χτές, τήν ψυχανάλυση. Γιατί, πράγματι, αὐτός ὁ νέος «κλάδος», ἡ αὐτή ἡ νέα «εἰδικότητα», εἶναι *sui generis*, εἶναι μία πρωτόφαντη «*κλινικο-θεωρητική πρακτική*»,¹³ ἡ καλύτερα μία «*πρακτικοποιητική δραστηριότητα*», ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Κ.Καστοριάδης, στό δοκίμιό του *Ἐπιλεγόμενα σέ μία θεωρία τῆς ψυχῆς πού κατάφεραν νά τήν παρουσιάσουν σάν ἐπιστήμη*.¹⁴ Εἶναι, φυσικά, ἀδύνατο νά παραθεσώμε τῇ συμπερασματικῇ παράγραφο τῆς δεύτερης ἐνότητας τοῦ δοκιμίου: «Ἡ ψυχανάλυση δέν ἔχει σάν σκοπό τήν ψυχαναλυτική *ἐνέργεια*, ἀλλά οὔτε ἕνα *ἔργον* ἐξωτερικό τοῦ χρήματος (πλούτου). Τό *ἔργον* τῆς ψυχανάλυσεως, καθώς καί τό *ἔργον* τῆς παιδαγωγικῆς ἢ τῆς πολιτικῆς, εἶναι μία μή προϋπάρχουσα *ἐνέργεια* καί αὐτό τό *ἔργον* εἶναι ἀπό ἐκεῖνα «πού ἡ φύση ἀδυνατεῖ νά ἐπιτελέσει». Δέν πρόκειται γιά μία ἀπλή ἐνεργοποίηση τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου, οὔτε μία δραστηριοποίηση μίας δυνάμεως πού στήν πραγματικότητα προϋπῆρχε, ἀλλά πρόκειται γιά μία δραστηριότητα μιᾶς δυνάμεως σέ δεύτερο βαθμό, ἕνα δύνασθαι εἶναι (καί πράττειν), ἡ Ψυχανάλυση σάν αὐτομεταβολή, εἶναι μία *πρακτικο-ποιητική δραστηριότητα*».

— Αὐτή ἡ αὐτομεταβολή, ὁ αὐτομετασχηματισμός, ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα μία διεπιστημονική προβληματική. Καί ὁ λόγος εἶναι ὅτι νάί μὲν ἡ Ψυχανάλυση διαθέτει εἰδική μέθοδο καί κάποιο εἰδικό πεδίο μελέτης, ἀλλά ἐμπεριέχει ἐξ ὀρισμοῦ τίς προϋποθέσεις καί μετασχηματισμοῦ τῆς καί ἐμπλουτισμοῦ τῆς ἀπό ἄλλους «κλάδους». Ἄς δοῦμε ὅμως πῶς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ, σέ μεταγενέστερες ἀπό τό 1895 προτάσεις του, ἀντιμετωπίζει τό θέμα. Τό 1923 πιστεύει (ἀκόμη) πῶς ἡ «Ψυχανάλυση εἶναι μία ἐμπειρική ἐπιστήμη [καί ὡς ἐκ τούτου] ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπό τή Φιλοσοφία» καί αὐτό γιά τό λόγο πῶς «ἡ ψυχανά-

12. J. Lacan, *Seminaire sur l'oeil et le regard*, ὅπως ἀναφέρεται ἀπό J. B. Yelnik, «L'écriture de dirac, ornica», *Analytica*, 5, 35-45.

13. J. P. Valabrega, *La formation du psychanalyste* (Belfond, 1979).

14. C. Castoriadis, *Epilogomena à une théorie de l'âme que l'on a pu présenter comme science*. Ἀρχικά, «In Inconscient», 1968, 8, συμπεριλαμβάνεται στό *Les carrefours du labyrinthe*, p. 29-64, Seuil, 1978. Ὑπάρχει καί ἑλληνική μετάφραση, στό κείμενο 7, σέ ἰδιωτικὴ ἔκδοση-μετάφραση τοῦ Β. Τομανᾶ, Θεσσαλονίκη

λυση παραμένει τό δυνατόν πιό κοντά στά δεδομένα (facts) τοῦ πεδίου μελέτης της, προσπαθεῖ νά ἐπιλύσει τά ἄμεσα προβλήματα πού θέτει ἡ παρατήρηση, προχωράει ψηλαφητά τό δρόμο της μέ τή βοήθεια τῆς ἐμπειρίας, εἶναι πάντα ἀτελής καί πάντα ἔτοιμη νά διορθώσει ἢ νά ἀλλάξει τίς θεωρίες της».¹⁵ Ἀπό αὐτό τό βραχύ ἀπόσπασμα μποροῦμε νά διαπιστώσουμε μία (οὐσιαστική) ἀλλαγὴ τοῦ Φρόυντ μπροστά στό ἐπιστημολογικό πρόβλημα, πού τοῦ ἔθετε ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ψυχανάλυσεως. Τό 1895 πίστευε σέ μία ψυχολογία, κλάδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, πού εἶχε τή δυνατότητα (καί τήν ὑποχρέωση) νά παράγει μοντέλα κτλ. Τό 1923, πιστεύει πάντοτε ὅτι ἡ Ψυχανάλυση (μπορεῖ νά) εἶναι ἐμπειρική (ἐπιστήμη), ἀλλά ἡ λειτουργικότητα τῆς θεωρίας της ἔχει κερδίσει σέ διαλεκτικά στοιχεῖα, ἐνῶ ἔχει χάσει σέ θετικιστική σιγουράδα.¹⁶ Κάποια πηγὴ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ στό γεγονός ὅτι ὁ Φρόυντ, μετὰ ἀπό τήν πρώτη, καθαρὰ κλινική, περίοδο τῆς ἔρευνάς του, στράφηκε καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, γενικεύοντας τήν ἐφαρμογὴ τῶν ψυχαναλυτικῶν ὑποθέσεων πρὸς φιλοσοφικά, κοινωνικά θέματα ἢ καί προβλήματα σχετικὰ μέ τή δημιουργία τῶν τεχνῶν. Μία τέτοια διαδικασία ἐκφράζεται καθαρὰ ἀπό τόν ἴδιο τόν Φρόυντ σέ δύο ἄρθρα πού ἔγραψε τό 1913 γιά τό ἰταλικό ἐπιστημονικό περιοδικό *Scientia*.¹⁷ Στό πρῶτο ἄρθρο, μέ ὑπότιτλο «Τό ψυχολογικό ἐνδιαφέρον τῆς Ψυχανάλυσεως», διαβάζουμε: «Ἡ ἱατρικὴ σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως δέν ἐπαρκεῖ γιά νά παρουσιαστεῖ σέ ἓνα κύκλο διανοουμένων (savants), πού ἐνδιαφέρονται γιά τή σύνθεση τῶν ἐπιστημῶν». Καί συνεχίζει πῶς ἀκόμη εἶναι πρόωρη κάθε βεβαιότητα γιά τή σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως: «...Ἄν παρ' ὅλα αὐτά θεωρῶ τό πείραμα πού πραγματοποιεῖ ἡ Ψυχανάλυση νόμιμο, εἶναι γιὰτί ἰσχυρίζεται πῶς μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει καί ἄλλους (ἐπιστήμονες), ἐκτός ἀπό τοὺς ψυχιάτρους, μῖς καί καταπιάνεται καί μέ ἄλλες σφαῖρες τῆς γνώσης, καί ἀποκαλύπτει ἀπρόσμενες σχέσεις μεταξύ τους, καί τῆς παθο-

15. S. Freud, Two Encyclopaedia Articles (1923) (1922) a. «Psychoanalysis», b. «The Libido Theory» in *Standard Edition* (S.E.), τόμος XVIII. Ἡ ἀναφορὰ στή σ. 253.

16. Στό σημεῖο αὐτό μπορῶ νά ἀναφερθῶ πολύ σύντομα σέ ἓνα θέμα πού συζητήθηκε κατὰ τή διάρκεια τοῦ σεμιναρίου, καί πού ἀνοίγει τό τεράστιο κεφάλαιο σχέσεων ἀνάμεσα στό φροῦδισμό καί στό μαρξισμό. Μιά ἀπό τίς ἀρχικές κριτικές τοῦ φροῦδισμού ἀπό μαρξιστές ἦταν ἡ προσκόλληση του στήν ἐμπειρία καί ὁ θετικισμός του (ἀλλά συγχρόνως καί τό γεγονός ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι καί αὐτὴ μία ὑποκειμενικὴ Ψυχολογία). Αὐτό ἐκφράζεται μέ ἓνα σαφέστατο τρόπο στό θαυμάσιο βιβλίό του 1927 (μεταφρασμένο ὅμως ἀγγλικά τό 1976 καί γαλλικά τό 1980 τοῦ V. N. Voloshinov, *Freudianism a Marxist Critique*. Translated by I. R. Titunik, Academic Press. M. M. Bakhtine (V. N. Volochinov), *Ecrits sur le Freudisme*, traduits par G. Verret, 1980, L'Age d'Homme, Lausanne. Μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ὑπογραμμίζω πῶς ὁ Voloshinov καί ὁ Bakhtine, γλωσσολόγοι καί κριτικοὶ λογοτεχνίας ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Πράγας, κάνουν μία θαυμάσια σημειολογικὴ κριτικὴ στό (μέχρι τότε) ἔργο τοῦ Φρόυντ (βλ. καί Appendix II: V. N. Voloshinov and the Structure of Language in Freudianism, by N. H. Bruss, ὅπου ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα σύνθεση τῶν προσφάτων ἐξελίξεων τῆς ψυχανάλυσης μέ τόν J. Lacan). Δυστυχῶς, ἡ λαμπρὴ ἐξαίρεση τοῦ Voloshinov δέν μπορεῖ νά ἐλαττωθεῖ τὴν ἀρνητικὴ ἐντύπωση πού ἔχει κανεῖς συμβουλευόμενος, κυρίως, τὴ σοβιετικὴ μαρξιστικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ὅπως τό Ph. Bassine, *Le problème de l'Inconscient*, éditions de Moscou 1973, ἢ τό συλλογικὸ *Psychotherapy in the Soviet Union*, Translated ed by R. B. Winn, Grove Press, New York, 1961.

17. S. Freud, «The claims of Psycho-analysis to Scientific Interest», in S. E. XIII, p. 165-190.

λογίας της ψυχικής ζωής». Στη συνέχεια εικονογραφεί την πιά πάνω θέση με παραδείγματα: τὰ όνειρα, οι παραπράξεις, ή έννοια της ψυχικής πραγματικότητας, οι συναισθηματικές επιδράσεις στις διανοητικές διεργασίες. Τό δεύτερο άρθρο προτείνει συγκεκριμένα τό πώς ή Ψυχανάλυση μπορεί νά ενδιαφέρει τις μη ψυχολογικές επιστήμες. ¹⁷ «Οντως, η ψυχολογία αποτελεί ένα από τα βασικά εργαλεία της παραθέτω μόνο τόν κατάλογο αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, πού μπορούμε νά τόν θεωρήσουμε εὐγλωττο: Φιλολογία, Φιλοσοφία, Βιολογία, ἐπιστήμες Γενετικής, Ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, Αἰσθητική, Κοινωνιολογία, Παιδαγωγική. Εἶναι σαφές πῶς γιά τόν Φρόυντ τουλάχιστον μία έννοια διακλαδικότητας ήταν ἀπαραίτητη καί γιά τήν ψυχανάλυση, ἀλλά καί γιά ἄλλες ἐπιστήμες. Αὐτή ή στάση δέν στοιχειοθετεῖ πρόταση γιά μία διεπιστημονικότητα, ἀλλά μάς ἐπιτρέπει νά βροῦμε τό στίγμα τοῦ Φρόυντ σχετικά μέ τήν ἐπιστημολογική προβληματική της ἐποχῆς του.¹⁸ «Ὁ Φρόυντ παραμένει ἕνας ἀπό τούς μεγάλους — Ἄρχισα αὐτή τήν εἰσήγηση προβάλλοντας μία παραδοξότητα της Ψυχαναλύσεως. Ἐλπίζω νά φάνηκε πῶς αὐτή ή «*παραδοξότητα*» εἶναι ἀναγκαία γιά τήν Ψυχανάλυση, πιάς καί τεκμηριώνεται ἱστορικά καί μεθοδολογικά. Ἐπί πλέον, εἶναι σαφές πῶς πολλές ἐπιστημολογικές στάσεις ὀρίζουν καί ἰσάριθμες ψυχαναλύσεις.

Στήν ὁποιαδήποτε ὁμως περίπτωση, ή *sui generis* υπόστασή της ἀποτελεῖ (καί) σήμερα πρόκληση, γιά ψυχαναλυτές καί μή, ὥστε νά γίνει ή ἐπεξεργασία ἑνός νέου σχεδίου ἐπιστημολογίας της Ψυχαναλύσεως. Αὐτό τό νέο σχέδιο, λοιπόν, δέν μπορεί παρά νά συμμετέχει στή διεπιστημονική προσπάθεια πολλαπλῶν ἐπαναπροσδιορισμῶν. Καί πρίν ἀπ' ὅλα τῆς ἴδιας της έννοιας «ἐπιστήμη». Ἡ Ψυχανάλυση μπορεί νά φωτισεῖ καί νά φωτίσει τά γνωσιακά πλέγματα της ἐποχῆς μας. Καί φυσικά νά συνεισφέρει μέ τά δικά της ἐργαλεῖα, καλή ὥρα, στή διασαφήνιση τῶν κινήτρων γιά τήν «ἐπιστήμη», ἥ ἀκόμη καί

¹⁸ Εἰδῶ μπορούμε νά συμπληρώσουμε τήν ἀνάλογη στάση ἑνός ἄλλου μεγάλου ψυχολόγου τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τοῦ J. Piaget, πράγμα, ἄλλωστε, πού ἔγινε καί στή συζήτηση. Ὁ Piaget ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τά ἐπιστημολογικά θέματα καί τουλάχιστον γιά κάποια μορφή διεπιστημονικότητας (βλέπε J. Piaget, «Relations between Psychology and other Sciences», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 1-8). Μία σχετικά ἄγνωστη πτυχή τοῦ ἔργου του, ἀναφέρεται στό ἐνδιαφέρον του γιά τήν ψυχανάλυση (βλέπε J. Piaget, *The Affective Unconscious and the Cognitive Unconscious*, p. 63-71, in *Piaget and his School*, B. Inhelder and H. H. Chipmann (editors), Springer-Verlag, 1976).

¹⁹ Αὐτή ή μεταγραφὴ της προφορικής παρουσιάσεως-συζητήσεως μετά ἀπό ἕνα ὁρισμένο χρόνο ἐπιτρέπει νά ἐπισημανθεῖ ή τωρινή ἐξέλιξη αὐτῆς της ἔρευνας. Ἡ δομή ἐκείνης της εἰσηγήσεως ἔλαβε κατά κύριο λόγο υπόψη της τά ἐπιστημολογικά προβλήματα πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἴδιος ὁ Φρόυντ στήν ψυχαναλυτική του ἔρευνα. Γιά τή μελλοντική δουλειά στήν ἐπιστημολογία της ψυχαναλύσεως νομίζω πῶς θά πρέπει νά ἐνσωματώσουμε τις ὑποθέσεις τοῦ Λακάν γιά τήν ὑπαρξή τεσσάρων εἰδῶν (δυνατῶν) Λόγων στήν κοινωνία μας (les quatre discours). Ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Ψυχαναλυτή, οἱ ἄλλοι ὁ Λόγος τοῦ Κυρίου (Maitre), ὁ Λόγος της Γνώσης καί ὁ Λόγος τοῦ Ὑστερικοῦ προσώπου. Διαφαίνεται ἄμεσος τό «διεπιστημονικό» ἐνδιαφέρον αὐτῆς της προτάσεως. Ἡ βιβλιογραφία, σχετικά μέ τά quatre discours, βρίσκεται τό πολλά δημοσιευμένα καί ἀδημοσίευτα κείμενα τοῦ Λακάν. Ἐχῶ πόση μου τό ἀδημοσίευτο ἄρθρο τοῦ Θάνου Αἰποβάτς, «Οἱ Τέσσερις Λόγοι», πού τόν εὐχαριστῶ ἐδῶ (βλέπε καί J. Clavreul, *L'ordre medical*, Seuil, 1978, G. Wajeman, *Le maître et l'hystérique*, Navarin/Seuil, 1982). Ἐνδιαφέρουν ἐπίσης, ἐκτός ἀπό τά ἔργα τοῦ Λακάν καί τῶν λακανιστῶν, καί οἱ μή γαλλικές πηγές, ὅπως S.

